

23 Zola (deel 1), of: over taal in gebruik

Harrie Regtering¹

14102022

Inleiding

Bij het bestellen van een brood verwacht je niet dat de bakker woorden als ‘substantie’ gebruikt om het verschil tussen een desembrood en een ‘Heimat’-brood uit te leggen. Daar heeft de bakker in gesprekken met klanten andere woorden voor. In een wat filosofisch opgezette roman kan zo’n term als substantie wel voorkomen. Met rake zinnen en goed gevonden metaforen heeft literatuur invloed in het gebied *tussen* de dagelijks gebruikte taal en in de filosofie bruikbare begrippen. Denk maar eens aan wat in alle drie die jargons van

de bakker, de literatuur en de filosofie met een woord als *energie* mogelijk en onmogelijk is. Voeg er de journaliste aan toe die vanuit haar professionele taal een stuk schrijft over een ‘filosofische’ roman met een bakker als hoofdpersoon. In die roman wil het toeval dat die bakker zich niet alleen druk maakt om de zakelijke kant van zijn relaties met zijn klanten en leveranciers. Hij wil door zijn manier van werken en liefde voor het vak van bakker-zijn

ook tussen mensen andere relaties bevorderen. Vanaf grondstof tot consument is hij de scharnier. De romanschrijver slaagt erin dat met filosofische diepgang maar in romantiaal uit te drukken. Dan heeft de journaliste liefst vier verschillende ‘discorsi’ om uit te putten.

Gelukkig leerde zij op de opleiding Journalistiek het verschil tussen het schrijven van een stuk voor een klassiek medium als de krant (Trouw) en een digitaal medium (content voor de Correspondent). Door ervaring leert zij dat haar stukken het best leesbaar zijn als ze opschrijft wat ze snapt. Bijvangst is dat lezers van dat journalistieke stuk over die roman met die bakker daardoor hun taalvermogen uit kunnen breiden. Ze worden daardoor mondiger in het gesprek met anderen over onderwerpen die er voor hun toe doen. Tot die onderwerpen die hun aangaan kan ook een nieuw sociaal contract behoren. In gesprekken daarover kunnen ze de dagelijkse voelbare ‘void’, de ontstane leegte tussen op een *slechte* manier vervreemde² individuen, vullen. Die sociale leegte is ook in tijd en gebrek aan taal voelbaar. Zoals een vriendin zegt over de ervaring van tijd en taal in de pandemie jaren:

‘When we try to talk about the missing two years, we all get stuck for language. I found time to have a sticky toffee (I think you have that type of candy) quality during the pandemic—at one moment it could feel like an eternity and at another, that it galloped by’.

¹ regte061@planet.nl; www.watknietbegrijp.nl

² Het is een aardig idee van Slavoj Žižek dat er ook een ‘goede’ vervreemding mogelijk is.

Termen als substantie zorgen trouwens ook voor problemen in de filosofie beoefening. Een filosoof moet de invloed kunnen snappen van de tijd op het gebruik of onbruik van begrippen³. Vanuit de eigen ervaring als taalgebruiker en als aanvulling op andere hoofdstukken zoek ik in dit hoofdstuk opheldering over taalopvattingen. In het essay *Dubbelleven* over angst en liefde en vooral over de taalfunctie van ‘vertalen’ van het non-discursieve en de noodzakelijke schijnproductie, is al veel over taal gezegd. In verschillende hoofdstukken is het wijsgerig uitgangspunt ter sprake gebracht (‘Existenz Erhellung’). In de *Startnotitie* staat het volgende over taal:

Tussen en om de actoren en factoren in dat ondoorzichtige web heen ligt ‘tekst’. Er is een moment waarop elk kind verstaat dat de wereld leesbaar is (‘We are the World’). De tekst in elke wereld, op straat, in reclame, op verpakkingen, in boeken, bladen, muziek, suggereert dat er iets van te begrijpen is. Goed beschouwd is alle tekst de neerslag en de opslag van eerdere activiteit en taalgebruik, van institutioneel versterkte denk- en taalpatronen en van ideeën (zie kader: wat valt op aan het dragende idee daarin?). ‘We’re in the middle of something that we really don’t understand’. Juist door die om de actoren en factoren heen liggende tekst en het taalgebruik in werelden betekent ‘instappen’ en werelden ‘eigen’ maken: door experimenteren te weten komen hoe woorden en onderscheidingen ‘werken’ als je ze overneemt en gebruikt⁴.

As steals the morn upon the night,
And melts the shades away: So Truth
does Fancy's charm dissolve, And
rising Reason puts to flight The fumes
that did the mind involve, Restoring
intellectual day.

(Handel, L'Allegro, il Penseroso ed il Moderato,
HWV 55 – gebaseerd op Milton en Shakespeare)

Dat begint al met ‘ik’ en ‘wij’. Elke wereld bepaalt hoe iemand ‘ik’ zegt, een naam⁵ krijgt en zich onderscheidt van ‘ander’ en ‘zij’ van ‘wij’. In iedere wereld krijg je, net als uit een boek, de ‘monumentale zinnen’ en de clichés mee over ‘ik’ en ‘ander’, over ‘wij’ en ‘zij’. De geschiedenis en de liedjes, (‘Zo moeten mensen zijn’, Jeroen van Merwijk), de iconische beelden (Reinier Paping) en wat niet al meer. Maar ook de ingebouwde weegschalen en normen, de afschrikwekkende en verleidelijke betekenissen. De gebruiksmogelijkheden van woorden. Ze kleuren ervaringen, ze trekken de scheidslijn tussen feit en fictie, tussen realiteit en magie, tussen verklaring en mythe. De woorden van sommige werelden worden eigen en aan andere begin je niet. Werelden bieden je een schering voor jouw inslag. De een verwerkt op de automatische piloot woorden en treedt daarmee speels voor het voetlicht: de wereld is een podium. De ander ervaart in alle woorden ambiguïteit, twijfelt en is een figuur op de rand van licht en donker. Ga je door totdat een wereld aan je voeten ligt of blijf je in de coulissen staan? Misschien wil je zelf iemand zijn met de macht, de capaciteiten en de positie om het spel en de spelregels (feiten, perspectieven, basisideeën) in een wereld te veranderen.

³ Vergelijk Verhoevens etymologisch onderzoek van substantie (naar aanleiding van Heidegger, TvF 1960/4) met de grammaticale analyse van substantie als eerste begrip van Hackers’ (2010) wijsgerige antropologie. Bij Verhoeven komen kenmerken naar voren als ‘staan’ en ‘blijven’ die bij Hacker niet aan de orde komen.

⁴ Belangrijk kenmerk aan ‘tekst’ is dat de lezer ervan *door ‘de ogen’ van een ander* naar de wereld kijkt.

⁵ De naam die je krijgt of zelf voor je kinderen mag verzinnen, is in elk tijdperk al met betekenis geladen. Wat de Cananefaten voor namen gaven is nauwelijks bekend. In de Nazitijd kregen Duitse kinderen vooral namen uit de Germaanse mythologie. Zie Nicoline van Harskamp, *Mijn naam is taal* <https://vimeo.com/362513350>

Over in filosofische taal stappen

Er zitten drie mannen aan tafel. Samen beoefenen ze filosofie. Ze lezen en bespreken teksten die er in hun ogen toe doen. Ze leren hoe deze of een andere filosoof woorden gebruikt om uitspraken te doen over een verschijnsel. Bijvoorbeeld over *Intieme vreemden*

24 'Every organism, even the lowest, is not only in a vague sense adapted to (*angepasst*) but entirely fitted into (*eingepasst*) its environment. According to its anatomical structure it possesses a certain *Merknetz* and a certain *Wirknetz* - a receptor system and an effector system. (*Funktionskreis*)

'Between the receptor system and the effector system, which are to be found in all animal species, we find in man a third link which we may describe as the *symbolic system*. () man lives not only in a broader reality; he lives, so to speak, in a new *dimension* of reality.

() 25 () Physical reality seems to recede in proportion as man's symbolic activity advances'

42 'fundamental different types of spatial and temporal experience

- Organic space and time (the space of action)
- Perceptual space
- Symbolic space (abstract space: language, myth and religion, art, history, science)

Cassirer, *An Essay on Man*, 1944, pb 27e druk, 1976

(Verhaeghe), over het lichaam, over betekenis en zin (meaning en Meaning), over categorieën of over vorm en materie. Een van oorsprong Duitse filosoof die door emigratie in het Engels gaat schrijven kan menen dat van de ene naar de andere taal vertaalde woorden soms uitdrukingskracht verliezen. Dat kan galant opgelost worden (zie kader). 'According to Kant space is the form of our "outer experience" time the form of our "inner experience"'. Zegt dezelfde Kant specialist (o.c., 49). Maar 'outer' en 'inner' (*äusserlich*, gekoppeld aan *Raum*, *innerlich* aan *Zeit* en beide aan *Erfahrung*) vormen

bij elkaar geen schuldloos of niet voor kritiek vatbaar taalregister in de filosofie. Er spreekt een bepaalde geest van filosofie beoefening uit. Die kan voor de een 'gefundenes Fressen' zijn en voor de ander tot de grootste onzin in de filosofie leiden.

De tekst in het kader laat zien dat bij elke filosofische benadering onderscheidingen nodig zijn voor uitspraken over het onderwerp *symbolic space*. Bij andere onderwerpen of verschijnselen, bijvoorbeeld muziek (Nietzsche, Adorno, Gescinska), mythe (Cassirer, Lévi Strauss), techniek en meer specifiek digitale orde (Floridi, Schnitzler), natuur (Plessner, Lemaire), tref je weer andere taalordes, centrale begrippen en onderscheidingen aan. In de loop der eeuwen zijn er taal-ordeningen rond onderwerpen ontstaan en onderscheidingen in de filosofische taal in omloop gebracht. Uit de dagelijks gebruikte of een andere taal gehaald en, misschien met een goede vondst qua uitdrukking, naar de filosofische taal overgezet. Wie liefde interessant vindt leze een dialoog als *Symposium* van Plato als je voorbeeld.

De in die taalordeningen, met inbegrip van auteurs, teksten, uitspraken, begrippen en onderscheidingen opgeleide filosofen geven die door aan hun leerlingen. Zoals Plato ook al deed. Je krijgt als leerling van geen enkele taalordering de woorden, begrippen en uitspraken allemaal in een keer. Een boek als dat van Cassirer, gecentreerd rond het

mensbeeld *animal symbolicum* wordt wel of niet bij cultuurfilosofie behandeld als dat vak in jouw filosofie specialisatie zit. Bij wetenschapsfilosofie zal voorrang aan andere boeken gegeven worden. En dan ben je er ook nog zelf met je voorkeuren: je hebt aanleg om de paradox van Russell en andere logische problemen en oplossingen waar mensen als Frege en Wittgenstein mee bezig waren, te leren in het vak logica. En wiskunde gaat je ook goed af, dus dan Descartes ook maar.

In bepaalde perioden heel vanzelfsprekende filosofische taalordeningen en begrippen kunnen later in onbruik raken. En kan even zo goed weer terug komen. Het begrip *hylomorfe* (vorm/materie) van Aristoteles bijvoorbeeld heeft fasen gekend van populariteit tot en met onomstreden bewijs van logische onkunde. Door wendingen in de natuurwetenschappelijke kennis en in de wijze van wetenschappelijk onderzoek. Juist nu komt in de filosofie waardering voor dat begrip weer terug. Door sterk van aard en karakter gewijzigde natuurwetenschap, zoals de systeembioïologie, vindt het ook daar weer toepassing.

Degene die 'de' filosofische taal gebruikt, gebruikt dus eigenlijk altijd regionale of historisch specifieke deel-talen (discursieve formaties, taalordeningen) waarin bepaalde woorden (onderscheidingen, begrippen, uitspraken) in bepaalde arrangementen de focus leveren voor vraagstellingen die voor dat type filosofisch onderzoek over dat verschijnsel van belang zijn. Want zonder die vragen, onderscheidingen, begrippen vind je geen antwoorden die je in taal kunt uitdrukken. Elke filosofie beoefenaar is in een bepaald aantal van die deel-talen opgeleid, heeft daar ervaring mee opgedaan, erover doorgelezen. Daarom studeren we.

Ze doen daarbij hun best elkaar te verstaan. Want communiceren – zelfs over dagelijkse dingen – op zo'n manier dat je elkaar verstaat is verre van gemakkelijk. Weten we allemaal. 'Je luistert niet naar wat ik zeg', 'maar ik zeg helemaal niet dat ik deze muziek die we nu horen mooi vind, ik zei dat ik de muziek heb gevonden die we vanmorgen zo mooi vonden'. Wie onderwerpen op de best mogelijke manier met elkaar in de filosofie als in de dagelijkse praktijk tracht te bespreken loopt onherroepelijk ook op tegen dit soort verstoringen.

Aan het begin van dit stuk over taal-opvattingen in filosofie beoefening wil ik met de voorbeelden aangeven dat de filosofische taal, net als die van de psycholoog of van de enterprise architect, van de journalist of de bakker de wereld al op een bepaalde manier laat verschijnen. En dat die semantiek via eigen regels over hoe en welke woorden je gebruikt, via individuatie en socialisatie, individuele gebruikers 'materieel' dwingt om dat op bepaalde manieren te doen. En juist niet op andere manieren. Omdat het dan onzin wordt, volgens die taalorde. Hoewel een enterprise architect met belangstelling voor filosofie heel bekwaam kan zijn in het schakelen tussen de taal voor zijn werk en de taal waarin het zelf filosofisch gereflecteerd wordt. Of de romanschrijver met en zonder filosofie een ervaring kan omzetten in een nieuwe metafoer. Ze ziet mannen op de dansvloer extra veel ruimte innemen om plaats te reserveren voor een vriend die nog moet komen. Is dat niet precies ons probleem? zegt ze. Alleen bezig zijn met zoveel mogelijk plaats in te nemen voor 'de onzen' en de rest zoekt het maar uit. OP die observatie van een reëel verschijnsel kun je een nieuwe filosofisch-sociale roman bouwen.

Toch lijkt het me van belang dat het op de eerste plaats niet de taal en het taalgebruik is waar mensen (of filosofen) mee beginnen, maar het feit dat ze levende mensen zijn. Leven gaat vooraf aan taal. Dat is vertrekpunt van dit stuk, niet taal op zich. Zonder levende wezens geen taal. Mensen zijn omgeven door taal. In de werelden die ze met elkaar vormen en delen hebben ze taal nodig bij allerlei praktische activiteiten. Zoals romans schrijven, brood bakken, ruimtetelescopen bouwen en de ruimte insturen, intensieve in biologische landbouw omzetten, sociale systeemtheorie ontwikkelen, de volgende technologische innovatie bedenken. En filosofie beoefenen.

De zinnen in deze alinea roepen vragen op en het zijn ook kenmerkende vragen voor een filosofisch taalgebruik. Ten eerste: is er wel een verschil is tussen taal en wereld of is taal een hek dat zich voor mensen kan openen en sluiten in hun leven onder bepaalde materiële en culturele condities? Kunnen ze door taal werelden ontstijgen, zich tussen talen bewegen (migreren) of worden ze erdoor in werelden opgesloten? Ten tweede roepen die zinnen de vraag op of taalgebruik beperkt is tot 'tussen mensen'. Hoe zit het dan met taalgebruik tussen mensen en andere levende wezens (*Het vogelhuis*, Meijer, 2016; *Vos en ik*, Raven, 2021), tussen mensen en levenloze dingen (de steen van Sisyphus, de steen van Heidegger), tussen mensen en systemen (het invullen en indienen van je aangifte inkomstenbelasting) en tussen systemen onderling (jouw toeslag aanvraag wordt in een aantal andere systemen 'onderzocht')? Op de tweede vraag is het antwoord simpel: dat zijn complexere vormen van taalgebruik 'tussen mensen'.

Alle vormen van taalgebruik laten overigens wel zien hoe (im)materieel, sociaal en met normen geladen taalgebruik is. Denk maar eens aan een woord als 'waarachtig'. Wat taal dan is, is ook nog een vraag trouwens.

Over talen en taal leslokalen

De taal waar het over gaat is niet gelijk aan de talen die er zijn. Toch zijn daar een paar interessante feiten over. In de TED talk 'How language shapes the way we think', legt Lera Boroditsky uit dat er 7000 talen zijn met geweldige onderlinge verschillen⁶. Een Aboriginal stam heeft geen talig onderscheid tussen links en rechts, maar gebruikt voor alles de vier kardinale richtingen noord, zuid, oost en west. Er zijn talen zonder woorden voor getallen, daarin kun je niet tellen en heb je dus moeite om hoeveelheden te bepalen. Sommige talen hebben veel woorden voor kleuren en andere talen juist weinig. Taal houdt de herinneringen vast: geëmigreerde mensen die hun moedertaal vergeten, vergeten ook veel van wat ze hebben meegemaakt toen ze nog daar woonden.

Dus ja, op een enorm aantal gevarieerde manieren geven talen vorm aan de manier van denken. 7000 talen zijn 7000 verschillende *cognitieve universa* waar de menselijke geest gebruik van maakt. In het dagelijks gebruik kunnen die veranderd worden, als dat nodig is. Er verdwijnt ongeveer 1 taal per week, dus over een eeuw hebben we nog maar de helft van de talen. Het meeste taalonderzoek wordt gedaan onder Engels sprekenden, slechts een fractie van alle talen, dus vormen die resultaten een bias in onze kennis van taal, brein en geest.

⁶ <https://youtu.be/RKK7wGAYP6k> (2017)

Koninkrijk der karakters van historicus Jing Tsu (Yale) reconstrueert de geschiedenis van het Chinese karakterschrift. 80.000 karakters, waarvan je er 3.000 tot 4.000 nodig hebt om je als goede geletterde te kunnen beschouwen. Vergelijk dat met de 26 letters van het Latijnse alfabet. Plaats beide tegen de achtergrond van de in de loop der tijd ontwikkelde informatievormen zoals telegram en machines zoals typemachines. Dan is, los van de politieke motieven die er in Mao's China waren, de lange tijd voortdurende achterstand in technologische ontwikkeling van China te begrijpen. Maar: de *predictive texting* technologie (een woord beginnen te typen dat automatisch wordt aangevuld) op iedere smartphone is gebaseerd op een idee voor het ordenen van Chinese karakters dat al eind negentiende eeuw ontwikkeld is. In een interview in NRC (Julie Blussé, 7 en 8 mei 2022) zegt Tsu bovendien iets interessants over de dynamiek in taal: 'De taalrevolutie is nog lang niet voltooid. Neem emoji – die zijn Japans natuurlijk, maar ze wijzen ook op een wereldwijde terugkeer naar een schrift dat ideografische, ofwel beeldende elementen bevat. We denken weer in beelden over hoe we emoties en reacties in plaatjes kunnen vatten. Precies de elementen waaruit ook het Chinese schrift bestaat'. Welk voordeel bieden dan de 80.000 karakters bij de huidige technologie in vergelijking tot de 26 letters? Hoeveel voorsprong? En hoe zit dat in andere schrift systemen? **Vreemde tekens? Schriftsystemen in de wereld**
Jeanne Kurvers/universiteit van Tilburg אִשְׂרָאֵל 한국 어 देवनागरी हिंदी 中國話 (bron: dbnl)

Je vraagt je af hoeveel karakters de Chinezen per minuut uitspreken. Vergeleken met het aantal letters bij ons. Of geldt voor hen hetzelfde als voor ons als Latijnse alfabet taalgebruikers voor het uitspreken van woorden? Wij zijn in staat maximaal 300 woorden per minuut hardop uit te spreken. Het gemiddelde is 140. Maar je kunt wel 800 tot 1.400 woorden per minuut denken. Drie vrienden zitten aan tafel te praten over een theaterstuk dat een van hen aan het maken is. In een van de hoofden klinkt tijdens het gesprek een liedje mee ('Twee mannen zo stil, hand in hand, op een begrafenis van een vriend')? 'Er is dus ontzettend veel ruimte in je hoofd voor parallelle processen tijdens het gesprek. Daar zit een hele wereld die ik verken'⁷.

Door Martin Scheffer, ecooloog, (*Critical Transitions*, 2009) en zijn onderzoeksgroep is een interessante taalanalyse gemaakt (*Resource*, 13012022). Scheffer c.s. voerde in verschillende databases (o.a. Google Ngrams, Google Trends en de NY Times vanaf 1850) woorden in die met gevoel en ratio te maken hebben en vond al snel een patroon dat daarna (via een pca, principal component analysis) is bevestigd. De frequentie van 'verstandswwoorden' neemt vanaf de industriële revolutie langzaam toe, tot er rond 1980 een omslag plaatsvindt. Woorden die met gevoel en intuïtie te maken hebben, volgen het omgekeerde patroon: de frequentie neemt gestaag af tot 1980 en nemen vervolgens sterk toe. Wat betekent het dat we in de afgelopen veertig jaar steeds meer kennelijk van 'intuïtie' woorden gebruik maken?

Wiel Schmetz (mail 1-12-2021) geeft mij twee zinnen om in dit onderzoek te betrekken:

⁷ Marilieke Engbers (econoom, filosoof), onderzoekt de eredivisie van bestuurlijk Nederland. Hoe meer ruimte er is voor verschillende visies, hoe beter de besluiten. Helaas onderzoeken bestuurders hun ongelijk maar weinig. (bron: VK 31122021, p 22-24). Of ze neutraliseren onafhankelijk advies (kabinet – OMT – RIVM).

Taal is het instrument van de journalist. Ik heb daarom altijd verdedigd dat de opleiding journalistiek een *talige* opleiding is. Het kengedeelte (weten) schuift aan, want zonder weten wordt taal richtingloos. ()

Journalistiek kent regels. En die kun je wel leren: nooit een vraagteken in een kop; misschien, mogelijk... zijn in feitelijke berichten taboe; actief schrijven; volledigheid op essentie... enz. Maar dat is toegepaste taalkunde, voorbij kennistheoretische insteken.

Elke wereld is ook een taal-leslokaal, zowel in de zin van taalkenmerken als in de zin van de institutionele versterkers van taalpatronen⁸. Er zijn competenties nodig om de talige architectuur (het cognitieve universum) van je wereld, te doorzien en te kunnen beoordelen. Die competenties helpen jou als taalgebruiker om het hek van taal open te zetten of te snappen waarom het gesloten is. Filosofie is een hulpmiddel bij het ontwikkelen van die competenties. Aandacht voor taal is er vanaf de Sofisten, Plato, Aristoteles en Augustinus tot en met Wittgenstein en de analytische taalfilosofie, en alles daartussen en daarna. Om in het ruime filosofie aanbod een weg te vinden is de volgende vraag leidend: bestaat taal uit alles wat je *door* taal kunt uitdrukken of is taal alles wat *zich* in taal uitdrukt?

1. De woorden op hun plaats

Mensen communiceren beter met elkaar als de woorden op hun plaats staan. Over wat voor hun van waarde is, over wat er gebeurd is of over wat ze willen dat er gebeurt. 'Schrijf jij een concept', 'doe jij de afwas', 'zien we elkaar om 11 uur daar en daar'? Iets goed kunnen uitleggen aan patiënten of bij een lock down tijdens een pandemie, in een workshop 'leren conflicteren' of in een college over Aristoteles is weer van een andere orde. Of dat gedicht 'Ik heb nooit iets anders getracht dan dit' (Kouwenaar) kunnen schrijven. Communicatie tussen mensen gaat mis als een voorzitter van een RvB van een beursgenoteerde onderneming de uitgerukte media te laat en gebrekkig te woord staat. Dat is een vak op zich geworden waar je experts van speech schrijvers tot woordvoerders bij nodig hebt.

Taalexperts zijn er mettertijd steeds meer gekomen, de politiek is een grootverbruiker. In veel segmenten bestaat expertise voor elk talig medium en voor allerlei specialistische benaderingen van doelgroepen. Ondanks de vele expertise en opgebouwde ervaring, de tricks en tips, de serieuze try outs en communicatie trainingen kan het nóg vaak mis gaan. Professioneel staan de woorden dan op hun plaats volgens de vak criteria, maar in de context gebeurt er iets waardoor de woorden hele andere strekkingen krijgen. Of, om terug te komen op de bestuursvoorzitter: als die ervoor kiest om gezien de kwestie dicht bij zichzelf te blijven en kwetsbaar is bij het te woord staan van de pers, lijkt de norm van de taalexperts dan zo vanzelfsprekend dat het in de media als gestuntel wordt veroordeeld. Wellicht zijn we niet eens meer in staat het (mogelijk) waarachtige spreken te waarderen dóór de alom 'vanzelfsprekende' normen van de experts.

⁸ Het semantiek begrip van Luhmann, een buiten-linguïstisch begrip, is hier bruikbaar. Semantiek bevatten de voor een functioneel gedifferentieerde maatschappij typerende succesvolle begrippen, naast de typische vormen van weten en het geheel aan betekenisverwerkingsregels die in verschillende contexten bruikbaar zijn. Semantiek zijn herhaalbaar (mede dankzij tekst), zijn een soort cultureel geheugen (variëren, selecteren, stabiliseren) (Luhmann Handbuch, 2012, 214-219., Stäheli, *Gesellschaftsstruktur und Semantik* 4 Bände)

Los van de professionals leer je door taalonderwijs, door je in taal te verdiepen, door aanleg en oefening, door techniek, door goede voorbeelden (taalstaat, *De dikke Daniëls*) de woorden 'steeds beter' op hun plaats te zetten. Dat lukt als het voor de betrokken mensen lukt. Denk ik, meer vertrouwend op mijn ervaring en taalgevoel dan op wetenschappelijke of filosofische argumenten of bewijsvoering. Mij lukt het overigens niet altijd, vaker dan ik wil. Reacties op mijn teksten of op mondelinge bijdragen zijn niet altijd goed. Aan de waardering voor colleges of bij andere gelegenheden merk ik dat het ook vaak wel lukt. Mede daardoor is mijn leerweg niet louter frustratie door alle mislukking, maar ook genoeg aan wat al goed gaat en aan het blijven werken aan wat beter kan. Bijvoorbeeld door disfunctionele taalpatronen te leren herkennen en die te leren doorbreken in plaats van in stand te houden. Of door anders met taal om te gaan: niet proberen te snappen wat mensen inhoudelijk bedoelen met wat ze zeggen, maar alleen hun woordgebruik aandacht geven. Door te kunnen omgaan met gevarieerde manieren van taalgebruik (zie Luhmann), heb je ook eenvoudiger toegang tot verschillende werelden en tot verschillen in die werelden.

Hoe zit het in de filosofie? De wereld van filosofie beoefening en taal is me 'van huis uit' vertrouwd⁹. Elke specialisatie in de filosofie spreekt een 'eigen' taal, tot en met de taalfilosofie toe. Elke specialisatie onderzoekt de eigen vaktaal en trekt daaruit lering met betrekking tot gehanteerde concepten (bijvoorbeeld ethiek en taal). Maar taal is ook een onderwerp op zich voor filosofie. Filosofie beoefening is altijd taal beoefening. En kan soms zo ver gaan dat filosofie beoefening en taalbeoefening niet meer los van elkaar te zien zijn. De hermeneutiek en Gadamer, de taalbenadering van Benjamin en Adorno zijn me vertrouwder dan de analytische taalfilosofie. En wie ontsnapte ooit aan Nietzsche, Foucaults discoursanalyses, Habermas' communicatief handelen of aan Derrida, Rorty en anderen?

De door de *linguistic turn* veroorzaakte aardverschuiving in de filosofie – van kenniskritiek naar taalkritiek – heb ik in mijn eigen ontwikkeling pas laat helemaal 'door' gehad. Het filosofisch oog voor het verschijnsel taal wekt geen verbazing. Iets kan je storen aan hoe filosofen met taal omgaan. Mij verbaast het aura dat zuiver taalgebruik en zuivere concepten voor beoefenaars kunnen hebben. Zoals de praktische filosofie die een relatie legt tussen (deugdzaam) leven en (meesterschap in) taal. Praktische filosofen vinden de woorden vaak niet op hun plaats staan. In taalgebruik ontdekken ze allerlei problemen die deugdzaam leven belemmeren. Volgens hun 'organon' (dialectica, grammatica, retorica, ethiek) mislukt veel communicatie over zaken van waarde. Taalgebruik leidt tot ongewenste misverstanden en misvattingen. Als beter geoefende en geleerde taalgebruikers die daarvan de harde bewijzen leveren (gespreksleider, artikelen, voordrachten, boeken, succesvolle leergangen) attenderen zij mensen op gemakkelijk te vermijden communicatiefouten in problemen waarover ze willen nadenken. Bijvoorbeeld waarnemen en oordelen niet op één hoop gooien: 'als je niet goed eet, gaat je gezondheid daaronder lijden' in plaats van 'als je niet goed eet, ben ik bang dat je gezondheid daaronder gaat lijden'. Snel in abstracties schieten in plaats van bij de kwestie zelf te blijven. Of slecht luisteren naar wat anderen daarover zeggen. Al oefenend met lastige kwesties laten ze mensen die fouten maken om zo de ervaring in het verbeteren van taalgebruik een plaats te geven.

⁹ Zie paragraaf 1 van de *Startnotitie voor het geval ik nog een keer terug kom* over filosofie in mijn le(r)(v)en.

De expertise van praktische filosofen ‘werkt’ door een respectvolle houding tegenover de leerfase van de taalgebruikers. Echte meesters onderscheiden zich van slechte meesters door het besef dat hun taalexpertise slechts ‘scholè’ voor de anderen oplevert, wanneer het leerproces altijd voorop staat. Voor een praktisch filosoof met een neurotisch obsessief taalperfectionisme kan dat weleens moeilijk zijn. Zeker wanneer de ‘verworven’ status van het meesterschap voor een té groot deel door die neurotische obsessie gedreven is en daardoor in stand wordt gehouden. Of dat wel of niet zo is blijkt pas wanneer meesters zichzelf aantoonbaar blijven oefenen om toch taalgebruik te kunnen waarderen, waarin volgens hun eigen expertise de woorden (nog) niet op hun plaats staan. Of hardop durven twifelen aan het belang dat ze aan het bezit van taal toekennen (Kessels, 2019, 180, 181) Het kan in sommige posities met beslissingsmacht over wat wel of niet aan de criteria voldoet (zoals in een redactie) heel moeilijk zijn om dat evenwicht goed te bewaren.

De taalmeesters in de praktische filosofie zullen ook zeggen dat onzuiver taalgebruik duidt op onzuiver uitgedrukte ideeën of gedachten. De streep door een antwoord op een vraag in een gesprek of door een bewering in een tekst is dan ook een streep door de uitgedrukte inhoud van een redenering. De redeneerwijze waardoor de gedachte is voortgebracht vertoont mankementen. Alleen met de goede methode van het bedrijven van praktische filosofie kom je tot de zuivere gedachten of ideeën. In het beste geval leidt die opvatting tot een interessante botsing van methoden, in het slechtste geval tot afbreken van de relatie.

Een heel ander criterium speelt de hoofdrol voor de grammaticaal analisten in het spoor van Wittgenstein. Zijn grammaticaal juiste begrippen voldoende ontdaan van de *mentale* last der geschiedenis van de filosofie? Ontdaan van de veronderstelling dat er een *taal van het denken* actief is *naast* de taal van woorden en zinnen om de representatie te kunnen voltooien? In het streven naar zuiverheid doen ze niet onder voor praktisch filosofen.

Eenzijds is het streven naar perfectionisme in taalgebruik en taalopvatting onder filosofen, goed te begrijpen, zelfs wanneer dat neurotische trekjes heeft. Je wilt met precisie taal behandelen en met de juiste instrumenten kunnen werken, zoals in elke discipline (de ruimtevaart of de landbouw). Anderzijds is taal geen wiskunde. Afhankelijk van het doel dat je hebt met filosofisch perfect taalgebruik zijn er verschillende regels en criteria te bedenken. De vraag luidt: hoe verhoudt de taalopvatting zich tot de ervaring van mensen? Tot de historische bestaanswijzen, de grote verschillen daarin en in de institutioneel versterkte taalpatronen waarvan ze gebruik maken?

Zijn onvolkomenheden in (conceptueel) taalgebruik en in taal uitgedrukte gedachten (al dan niet zuiver) niet gewoon een kenmerk van ‘hoe het is’ zowel in het dagelijks taalgebruik als in filosofie beoefening? Dichterbij de realiteit kom je niet. Daarin zit al een aanname over naar realiteit verwijzende (of afbeeldende) taal, nog zo’n twistpunt, maar ga even verder met me mee op deze weg. Is filosofie wel verstandig met haar eigen taal en de mogelijkheden van die taal bezig als ze enkel door grammaticale analyse filosofische concepten ontdoet van hun ‘mentale’ erfenis? Moet je wel een filosofie willen bedrijven als de latere Wittgenstein wellicht voor ogen heeft gestaan? Of zo met taal omgaan zoals praktische filosofen doen? Is er nog een andere filosofie beoefening en taalopvatting mogelijk waarin alles wat *zich* in taal uitdrukt onderwerp van reflectie kan zijn?

Het idee dat taal uit symbolen met meerdere lagen bestaat biedt wellicht een soort ‘weegschaal’ voor het beoordelen van verschillende soorten filosofie beoefening. Eigenlijk dubbel-dubbel. In de *horizontale* dimensie is taal medium tussen mensen voor boodschappen, mededelingen, oordelen, afstemming van praktische activiteiten. Met twee kenmerken: als articulatie (zwart of wit) én als explicitering van een betekenis (‘waarom is dat wit?’). En in de *verticale* dimensie van zowel de omgangstaal, onze dagelijkse taalspelen, als de zich van verkeerde of vervreemde taalregels of symbolen bevrijdende, verzoenende, meerdere praktijken en niveaus of sferen omvattende taal. Die in cultureel opzicht ook het mythische ontsluit, zoals Cassirer in zijn *Philosophie der Symbolischen Formen* al in 1922 onderzocht (Eilenberger, 2018, 151 e.v.). In die verticale dimensie toont taal onze (vernietigende) omgang met de natuur, de gevolgen van de ruil- en gebruikswaarde van dingen, tot en met ‘het hogere’ van het cultuurobject dat *zich* voor ons in taal uitdrukt. Met als uitdrukkingmogelijkheid de taal van kunsten (mimesis) – van literatuur tot en met muziek, van dans tot en met schilderkunst (zie Deines, 2016).

Dubbel-dubbel *horizontaal*: medium tussen mensen; articulatie én explicatie
Dubbel-dubbel *verticaal*: omgangstaal en mimetische taal; meerdere praktijken omvattend (zelf-, ander- en wereldbeeld) tot en met het ‘hogere’.

2. Daarom heeft dat met Zola te maken, daarom heeft dit stuk over taal die titel

Net als in filosofie vind ik in literatuur, en in de combinatie van die twee waarmee de psychologie wordt omzeild, niet alleen taalleermeesters maar vooral ook ‘mooie zinnen’: woorden die op hun plaats staan. Met de naam van Zola zit je niet alleen in een wereld die nu nog historische fictie is, die je slechts lezend kunt ervaren, maar ook achteraan in het alfabet. Zola staat voor alle auteurs die ik ‘bewonder’ om wat ze met taal kunnen en die er alfabetisch aan vooraf gaan.

Emile Zola schreef in de 19^e eeuw over Frankrijk, over allerlei sociale milieus van hoog tot laag, in hun alledaagse verschijning qua taal, bezigheden, (on)zichtbare regels, onderlinge relaties en verhoudingen tot kerk, wereld en natuur. Hij schreef op een waarnemende wijze over individuele en collectieve levens, over de onzichtbare en zichtbare, door politieke besluiten of de natuur (evolutie) veroorzaakte verbeteringen of ellende in de levens van zijn romanfiguren. Zijn boeken, vanaf 1869 toen veel mensen niet konden lezen veel gelezen, spelen op de rand van de toenmalige Franse geschiedenis en naturalistisch evolutie-denken.

Na eerder de meeste delen van de *Rougon-Macquart*¹⁰ te hebben gelezen, lees ik zijn roman *Paris* (de steden-trilogie met *Lourdes* en *Rome*). Die roman wordt wel als ‘het alles van Zola overkoepelende boek der boeken’ gezien. Realistisch in de zin van op de huid van de toenmalige situatie in het 19^e eeuwse Parijs geschreven. Door fictionalisering vergroot Zola tendensen uit in politiek en religie, in de sociale lagen van de allerarmsten tot de rijksten, in de stedelijke ontwikkeling in vergelijking tot de ‘campagne’. Zola probeerde romancier, wetenschaps’journalist’ en popularisator tegelijk te zijn. Als literator concurreert hij met de sociologie van die tijd die als positieve wetenschap opkwam. Zola’s literatuur leverde een

¹⁰ Zijn beroemde familie-epos *Rougon-Macquart* wordt dankzij vertaalster en auteur Martine France Delfos vanaf najaar 2020 opnieuw uitgegeven door uitgeverij SWP (emilezola.nl).

ander soort beleidsadvies aan de politiek, zou je kunnen zeggen. Waar politici de wereld met woorden mistig maken (bedankje aan Philip Roth, *Ik was getrouwd met een communist*, 258) brengt literatuur, brengt de schrijver door zijn taalgebruik de nuance dankzij de weigering om te conformeren (o.c. 264). De schrijver Zola is een terrein voor specialisten. Een daarvan, Maarten van Buuren, heeft de belangrijke rol van metaforen in Zola's werk uitgezocht.

De Rougon-Macquart van Emile Zola

Het is niet toevallig dat ik mijn voorbeelden aan Zola ontleend heb. Zola is bij uitstek geschikt voor studie van metaforenreeksen, niet alleen omdat hij overvloedig gebruik maakt van metaforen, maar vooral omdat die metaforen in een belangrijk opzicht aan de omgevende tekst tegengesteld zijn. Zola streefde in zijn romans naar een zo getrouw mogelijke weergave van de maatschappelijke werkelijkheid in Frankrijk tijdens het Tweede Keizerrijk (1850-1872). Uit de krantenartikelen, manifesten en programmatische geschriften waarmee hij zijn romans begeleidde blijkt de quasi-wetenschappelijke visie die Zola op de romankunst had. In de twintig delen van de romancyclus de *Rougon-Macquart* probeerde Zola die visie te realiseren. Achteraf kan worden vastgesteld dat er nogal wat schort aan de thematische eenheid van de cyclus. Zola werd bijvoorbeeld gedwongen teveel gebeurtenissen in een te kort tijdsbestek te proppen, omdat het Tweede Keizerrijk eerder ten val kwam dan hij had voorzien. Vele anachronismen zijn daarvan het gevolg. Bovendien waren de twintig romandelen ontoereikend voor de vele onderwerpen die Zola wilde behandelen. Daarom combineerde hij in één roman vaak meerdere thema's die in feite niets met elkaar te maken hadden. Een berucht voorbeeld is *La bête humaine*, waarin zijn ondergebracht de wereld van justitie, de wereld van de spoorwegen en de beestachtige instincten die de mens beheersen. De eenheid van de cyclus is kortom nogal verbrokken.¹⁷ Des te verbazingwekkender is het dat de vele metaforen wel een eenheid vormen. Een gedetailleerde studie van alle in de *Rougon-Macquart* gebruikte metaforen brengt aan het licht dat Zola van de eerste tot de laatste roman steeds dezelfde metaforen gebruikt en dat die metaforen tot een klein aantal gebieden behoren. Die gebieden staan onderling in een zo nauwe relatie dat van een metaforische structuur gesproken kan worden. De uiteindelijke geleidingen van die structuur zijn van mythische aard. Nergens in zijn theoretische geschriften schenkt Zola aandacht aan dat belangrijke aspect van zijn werk. Het frappante is dat hij de Romantici ervan beticht allerlei irrationele tendensen in hun werk te hebben getolereerd, terwijl juist die tendensen, op metaforisch niveau de eenheid van zijn eigen werk garanderen. Die omstandigheid, plus het feit dat de samenhang tussen de metaforen niet op het eerste gezicht duidelijk is geven de metaforen in de *Rougon-Macquart* het karakter van een dieptestructuur die met de thematische oppervlakte structuur op gespannen voet staat. Ook op dit globale niveau vinden we het paradigmatische en het syntagmatische principe terug. De relatie tussen de metaforen enerzijds en de thematiek van de romans anderzijds wil ik tot slot in drie stellingen samenvatten:

1. De metaforen in de *Rougon-Macquart* vormen een onderling sterk gestructureerd geheel (paradigmatische relatie).
2. De metaforen vormen een diepte-structuur die ten opzichte van de thematiek van de romans - de oppervlakte structuur - in een relatie van interactie staat (syntagmatische relatie).
3. De metaforische structuur is georganiseerd als een mythe die de realistische thematiek van de romancyclus doorkruist. Dit 'gemengde discours': deels realistisch, deels mythisch is kenmerkend voor Zola's naturalisme. (Samenvatting door van Buuren (Forum der Letteren, 1983; bron DBNL).

De kracht van Zola is kennelijk dat hij zijn vertelkunst op twee niveaus tegelijk laat spelen. Een oppervlaktelaag van gebeurtenissen en een diepte-laag van metaforen die samen een eenheid vormen. Een sterk beeld voegt individuele ervaringen samen. De mythische uitwerking is een vorm van algemene kennis die in literatuur wordt vastgelegd.

Laat ik dit voorbeeld van wisselwerking tussen oppervlakte- en dieptestructuur in romans uitbreiden met een ervaring van muziek die daarop lijkt.

Voor het slapen gaan luister ik vaak zomaar naar wat er op de klassieke radio is. Onlangs overkwam me daarbij het volgende. Zonder iets van composities te weten of in staat te zijn om partituren te lezen, laat staan een instrument te bespelen. Behalve een geoefend gehoor en de stem waarmee ik graag (mee)zing heb ik niks. Er werden een paar variaties van Elgar gespeeld. Ik weet niet eens welke, maar sommige hoor je vaak en deze hoor je nauwelijks of niet. Ik lag met gesloten ogen en verdween langzamerhand zó diep in de tonen dat het er op een gegeven moment op leek of de structuur van een variatie volledig isomorf werd met de structuur van mijn geest. Ze waren niet meer van elkaar te onderscheiden, mijn geest leek volledig identiek met de muziek die ik hoorde. Maakte me op dat ervaringsniveau deelgenoot van wat de componist – in een heel andere tijd – wilde uitdrukken? In die *uitdrukking* smolt mijn buitentalige zijn samen met zijn muziek. Een vorm van symbiose.

Is mens zijn in staat zijn tot zulke ervaringen. Moet je dat in de gehanteerde taalopvatting daarom een plaats geven. Ook als het meenemen van die ervaringsdimensie je concepten vervuult of de gedachten niet kristalhelder uitdrukt? Een door literatuur lezen, naar muziek luisteren (of anderszins) geproduceerde ervaring van oppervlakte- en dieptestructuren¹¹ die je dichtbij de realiteit brengt door en dankzij een door schrijver of componist bedachte of door jou zelf in je ervaring achteraf ‘verzonnen’ mythische dimensie? Die eerder vat heeft op jou dan dat jij die zelf beheerst. Je kunt er niet naar geloven over beschikken.

Tot slot van Zola (deel 1), of: over taal in gebruik

Mijn kaarten als taalgebruiker zijn op tafel gelegd. Of misschien is het beter om ‘deelnemer aan taal’ te zeggen. Ik heb me zo caleidoscopisch mogelijk rond gewenteld in het verschijnsel taal en in de – al dan niet door wetenschap vastgestelde – kenmerken van taal. Van het meest praktische niveau van de taal van de bakker en de journalist tot en met de taal van Zola die een hele cultuur in de 19^e eeuw ter sprake bracht. Zowel praktisch als filosofisch verruimt taal het blikveld, belicht het oppervlakkige en het dieperliggende in levens. Vooral literaire taal lijkt de werkelijkheid het dichtst te benaderen. Ergens stappen we allemaal een taal binnen, gaan ons daar meer of minder reflexief in bewegen afhankelijk van het leslokaal en de daarin gehanteerde opvattingen over taal. Stap je in het filosofisch leslokaal dan kun je te maken krijgen met verschillende behandelwijzen die van jou een meer of minder competente taalgebruiker maken – in die wijze van filosofie beoefenen. De precisie van praktisch filosofen en grammaticaal analytici inzake taal is begrijpelijk, maar misschien niet genoeg. Zoals ik in het slotvoorbeeld van muziek laat zien maakt ook die taal aanspraak om serieus bij dit verschijnsel gerekend te worden. Voortbouwend op deel 1 beschrijf ik in deel 2 de opvattingen van twee filosofen: Wittgenstein en Adorno. Gewoon uit interesse voor hoe zij met taal omgaan.

¹¹ Jos Kessels wordt zich in *Het welgetemperde gemoed* (2019, 170) bij zijn verhalen bij Bachs werk gaandeweg ook steeds meer bewust van het belang van die oppervlakte- en dieptestructuren.